

МОНІТОРИНГ ВЕРТИКАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ ^{137}Cs ПО ПРОФІЛЮ МЕЛІОРОВАНОГО ТОРФОВО-БОЛОТНОГО ҐРУНТУ

В.П. ФЕЩЕНКО

Інститут сільського господарства Полісся

В.В. ГУРЕЛЯ

Інститут агроекології і економіки природокористування НААН

Проведено багаторічний моніторинг вертикальної міграції ^{137}Cs по профілю торфОВО-болотного ґрунту, досліджено вплив застосування фосфорно-калійних добрив та цеолітів на коефіцієнти накопичення ^{137}Cs в сільськогосподарські культури.

Ключові слова: ґрунтовий покрив, міграція радіонуклідів, коефіцієнт накопичення

Постановка проблеми. Більшість розвинутих країн розробляють і реалізують ефективну державну політику щодо охорони та раціонального використання ґрунтових ресурсів. Безумовно, що стан ґрунтового покриву планети безпосередньо пов'язаний зі станом біосфери. Для сільськогосподарського товаровиробника деградація і виснаження ґрунту означають зниження урожаю та збільшення виробничих витрат на компенсацію втраченої родючості. Інтенсивність руйнування і деградації ґрунтів, падіння їхньої родючості прискорено зростають. За даними Держкомзему, сільськогосподарське освоєння території України дорівнює близько 70%. Площа орних земель становить 55,1% (33 286,2 тис. га) до загальної площі, 58,0% до площі суші та 79,5% у структурі сільськогосподарських угідь. Близько 90% орних земель зазнають різного ступеня деградації. З обстежених 30,8 млн га орних земель, що перебувають у користуванні товаровиробників і громадян, 10,6 млн га (53,8%) дефляційно небезпечні, 9,1 млн га (29,6%)

© В.П. Фещенко, В.В. Гуреля, 2010

Меліорація і водне господарство. 2010. Вип. 98

мають підвищену кислотність, 2,9 млн га (9,4%) засолені та солонцюваті, 2,4 млн га (7,8%) перезволожені та заболочені [1].

Унаслідок катастрофи на ЧАЕС радіоактивного забруднення в Україні і подальшого розповсюдження радіонуклідів зазнала територія площею 9 млн га, (з них торфово-болотних 2 млн га), що призвело до обмеження можливостей агропромислового виробництва і лісогосподарського користування на площі 256 тис. га [2].

У зв'язку з цим виникла важлива, державного значення проблема забезпечення радіоекологічної безпеки населення, яке проживає на забруднених територіях, та розробки заходів зі зниження накопичення їх у продукції рослинництва.

Особливу увагу слід приділити раціональному використанню найбільш родючих (в умовах Полісся) торфових ґрунтів. Згідно з нечисленними науковими даними ця проблема значно загострюється на торфово-болотних ґрунтах, що здатні активно поглинати радіонукліди, а також не менш активно віддавати їх у ланцюгу ґрунт–рослина. Отже, навіть при досить невисокій щільності забруднення ґрунту їхній перехід у рослини має бути набагато вищий, ніж на інших типах ґрунтів.

А відтак постає питання вивчення і впровадження таких заходів, які не спричинили б докорінних змін у технологіях вирощування сільськогосподарських культур, сприяли б зменшенню нагромадження радіоактивних елементів та забезпечували б потребу рослин у мікроелементах, на які торфово-болотні ґрунти бідні.

Аналіз останніх досліджень. Вивчення міграції радіонуклідів по профілю ґрунту та в системі ґрунт–рослина показали, що перспективним у розв'язанні проблеми переходу їх у малодоступні форми є підвищення вбирної здатності ґрунту шляхом внесення високоефективних природних сорбентів з підвищеною ємністю катіонного обміну.

Таким чином, відсутність економічно доступних і ефективних прийомів з дезактивації й окультурення ґрунтів та одержання екологічно чистих кормів для тварин і тваринницької продукції визначає актуальність цієї роботи.

Основним показником переходу радіоактивних речовин по трофічному ланцюгу є коефіцієнт накопичення, який розраховують з відношення питомої концентрації радіонукліду в продукції (Бк/кг) до щільності забруднення ґрунту (кБк/км²).

Серед факторів, які визначають рухомість радіонуклідів, основними є метеорологічні умови, властивості речовини, в складі якої радіонукліди надходять у біосферу, фізико-хімічні властивості радіонуклідів, склад, властивості та особливості генезису ґрунтів і біологічні особливості культур (рис. 1).

Рис. 1. Основні чинники, які впливають на формування КП [3]

Застосування на дерново-підзолистих ґрунтах комплексу заходів (внесення органо-мінеральних добрив, вапнування, внесення меліорантів) покращує властивості і режими ґрунту, збільшує родючість ґрунту та зменшує міграцію радіонуклідів. Зумовлено це тим, що саме особливості ґрунту є одним з основних факторів, які впливають на рівень забруднення сільськогосподарської продукції [4].

Цеоліти представлено природними алюмогідросилікатами лужних і лужноземельних металів кристалічної структури, які мають адсорбційні, іонообмінні, каталітичні, детоксикаційні та мобілізуючі, антирадіаційні й бактерицидні властивості.

Цеолітове борошно містить понад 40 макро- і мікроелементів, при цьому вміст кремнію досягає 60–70% загальної кількості всіх елементів.

Завдяки чітко визначеним розмірам пор і внутрішніх порожнин цеоліти — кристалічні пористі алюмосилікати — є добрим адсорбентом для багатьох неорганічних та органічних речовин, у першу чергу для таких полярних молекул, як SO_2 , H_2S , CH_4 , NH_3 , C_2H_6 , C_2H_2 , CO_2 , CS_2 , CH_3OH , CH_3Cl , CH_3NH_2 , CH_3Br та ін. У внутрішньокристалічний простір цеолітів можуть проникнути тільки ті молекули, розмір яких не перевищує розмір їхніх пор. За властивість цих мінералів при високій температурі (500°C і вище) виділяти воду їх назвали цеолітами, що означає кипляче каміння. Перші промислові родовища природних цеолітів було відкрито лише на початку 60-х років ХХ ст. і їх відразу ж стали розробляти та інтенсивно вивчати властивості мінералів, оскільки вони дешевші за штучні. Відомо понад 30 видів природних цеолітів.

Частково чи повністю дегідратовані цеоліти можуть реадсорбувати воду та інші газоподібні й рідкі речовини, це одна з їхніх важливих властивостей. Друга важлива властивість — легкість катіонного обміну, який здійснюється також без порушень кристалічної структури.

Найбільш поширеними в природі цеолітами є кліноптилоліт та морденіт. На території України великі поклади природного кліноптилоліту та морденіту (майже 1 млрд т) відкрито в Закарпатській області.

Об'єкти та методика досліджень. Територія, на якій проводяться дослідження, являє собою долинне болото, що не виходить за межі розливів (площа — понад 1,5 тис. га). Осушено болото Моствинською осушувальною системою, де мережа відкритих каналів поєднується з кротовим дренажем. Підстилаючі породи представлені воднольодовиковими відкладеннями. За механічним складом вони переважно супіщані та піщано-легкосуглинкові. Стаціонарний дослід розміщено біля с. Зубівщина Коростенського району Житомирської області, на території дослідного господарства «Грозинське».

Перед закладанням досліду ділянка мала такі агрохімічні та фізичні властивості ґрунту: об'ємна маса ґрунту — 0,3 г/см³; шпаруватість — 80–84%; повна вологоємність — 270–290%; рН — 5,4; вологий вміст азоту — 3,4%; рухомого фосфору — 1,9 і калію — 2,34 мг на 100 г ґрунту.

Щільність забруднення ґрунту ¹³⁷Cs — 214,6 кБк/м². Ця ділянка має задовільний культуртехнічний стан, за придатністю до використання належить до освоєних під польові культури. Гідромеліоративний стан — нормальний.

Дослідження проводяться з 1991 р. Схема досліджень включала п'ять варіантів внесення добрив і цеоліту та контроль.

У досліді використовувався цеоліт Сокирницького родовища, характеристику якого наведено в табл. 1.

1. Характеристика хімічного складу цеоліту

Хімічні сполуки та елементи	Вміст, %	Хімічні сполуки та елементи	Вміст, %
Вміст цеоліту в породі	60–65	Ітрій	1,0
Волога	4,1	Кадмій	5,0
Втрати під час прожарювання	6,9	Кобальт	<0,1
SiO ₂	71,0	Лантан	<0,1
Al ₂ O ₃	13,3	Миш'як	0,0
Fe ₂ O ₃	0,9	Нікель	0,1
FeO	0,3	Ніобій	<1
TiO ₂	0,2	Олово	0,2
CaO	3,2	Ртуть	<1
MgO	1,0	Рубідій	10,5
P ₂ O ₅	0,0	Срібло	0,0
K ₂ O	2,6	Свинець	0,7
Na ₂ O	0,6	Стронцій	5,8
Фтор	0,0	Хром	0,7
Миш'як	0,0	Цезій	0,7
Стронцій	0,0	Церій	10,0
Барій	36,7	Цирконій	2,0
Берилій	0,2	Мідь	4,5
Галій	0,7	Марганець	483,7
Ітербій	0,1	Цинк	28,9

Мінерал перед внесенням подрібнювали. Слід відмітити, що ступінь подрібнення впливає на властивості сорбційності. Від цього залежить розподілення і контакт мінералу з ґрунтом, швидкість взаємодії з ґрунтовим розчином. Тому в дослідях перед внесенням у ґрунт мінерал подрібнювали і доводили до основних параметрів щодо складу і технологічних властивостей.

Результати досліджень. Поведінка радіонуклідів у ґрунті та в біологічних ланцюгах залежить, в першу чергу, від знаку заряду іона, його маси та іонного радіуса. В цілому чим більший заряд іона, тим сильніше він фіксується ґрунтами і утворює стійкіші комплексні сполуки з органічними речовинами.

У 1991 р. було проведено обстеження дослідної ділянки. Основна частина (95%) питомої активності ^{137}Cs була зосереджена в шарі ґрунту 0...20 см. У шарі ґрунту 20...40 см було 5%, у шарі 40...60 см виявлено лише сліди. У 1992 р. на ділянці було проведено оранку болотним плугом ПЛП-40 на глибину 40 см. Відповідно відбувся перерозподіл питомої активності ^{137}Cs по горизонтах. Так у шарі ґрунту 0...20 було 23%, а в 20...40 см – 74%. До 2000 р. відбулась міграція ^{137}Cs вниз по профілю ґрунту, у верхніх шарах 0...20 та 20...40 см було 27 і 32% відповідно, в 40...60 – 23, 60...80 – 12, 80...100 см – 5%. До 2004 р. у верхніх горизонтах ґрунту спостерігалось збільшення частки від усієї питомої активності ^{137}Cs , що можна пояснити переміщення радіонуклідів з ґрунтовими водами під час підняття їхнього рівня. Станом на 2010 р. видно, що частка питомої активності ^{137}Cs у верхніх шарах лишилась приблизно на рівні 2004 р., частка в середніх шарах зменшилась, а в нижніх відповідно збільшилась (рис. 2).

Коефіцієнт накопичення ^{137}Cs з торфово-болотного ґрунту в зеленій масі люпину вищий на контролі (1,05), ніж у варіантах, де вносився цеоліт, що свідчить про їхню довготривалу дію та ефект довготривалого окультурення ґрунту (табл. 2).

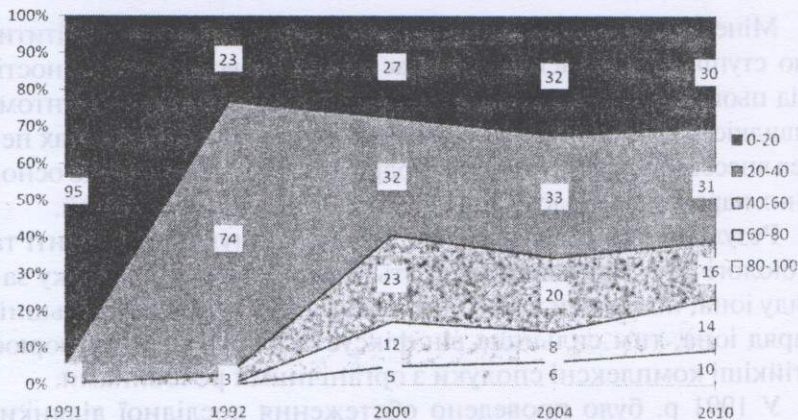

Рис. 2. Міграція ¹³⁷Cs по профілю торфво-болотного ґрунту (1991–2010), %

2. Коефіцієнти накопичення ¹³⁷Cs сільськогосподарськими культурами на торфво-болотному ґрунті

Варіант	Волокно конопель	Зелена маса	
		гірчиці	люпину
Без добрив	0,79	0,95	1,05
15 т/га цеоліту	0,42	0,80	0,94
25 т/га цеоліту	0,45	0,83	0,93
P ₆₀ K ₉₀	0,53	1,00	1,00
P ₆₀ K ₉₀ + 15 т/га цеоліту	0,23	0,59	0,70
P ₆₀ K ₉₀ + 25 т/га цеоліту	0,30	0,54	0,63
У середньому по варіантах	0,43	0,77	0,86

У варіанті зі внесенням добрив P₆₀K₉₀ коефіцієнт накопичення ¹³⁷Cs був найвищий у зеленій масі гірчиці — 1,00, тоді як у волокні конопель — 0,53. При сумісному застосуванні P₆₀K₉₀ з цеолітами коефіцієнт накопичення знизився порівняно з варіантом, де лише вносили 15 і 25 т/га цеоліту, — відповідно на 45 і 33% у конопель, 26 і 35 — у гірчиці та 26 і 33% у люпину.

Аналогічна ситуація спостерігалась при вирощуванні кукурудзи, коли найменший коефіцієнт накопичення ¹³⁷Cs був у варіанті із сумісним застосуванням мінеральних добрив

$P_{120}K_{180}$ та цеолітів у кількості 25 т/га, коефіцієнт накопичення зменшився в 4 рази порівняно з контролем.

При вирощуванні на торфово-болотному ґрунті сільфію пронизанолистого було встановлено коефіцієнт накопичення ^{137}Cs в листі – 0,65, в стеблах – 0,19, а при вирощуванні сільфію на дерново-підзолистому ґрунті з щільністю забруднення ^{137}Cs 905,7 кБк/м² коефіцієнти накопичення становили лише 0,10 і 0,03 відповідно.

Висновки. Основними факторами, які визначають рухомість радіонуклідів по профілю ґрунту та накопичення їх рослинами, є: характер забруднення (щільність, тип випадів радіоіотопів), ґрунт (тип ґрунтоутворення, фізико-хімічні показники), гідрологічний режим (тип, ґрунтові води) і характер біоценозу (біорізноманіття, продуктивність та біологічні особливості).

У результаті багаторічного моніторингу було виявлено міграцію ^{137}Cs вниз по профілю ґрунту. Перерозподіл радіонукліду за роками відбувався нерівномірно, що пояснюється різними погодними умовами. Станом на 2010 р. шар ґрунту 40–100 см містив 40% питомої активності ^{137}Cs від активності в загальному профілю.

При вирощуванні сільськогосподарських культур зі внесенням хімічних добрив та цеолітів найменший коефіцієнт накопичення спостерігався у всіх культур у варіанті з внесенням $P_{60}K_{90}$ та 25 т/га цеолітів. У цілому у всіх варіантах при внесенні цеолітів спостерігається зниження коефіцієнта накопичення ^{137}Cs до 4 разів порівняно з контролем.

За результатами досліджень вирощування сільфію пронизанолистого було встановлено, що коефіцієнт накопичення ^{137}Cs на торфово-болотних ґрунтах у 6 разів більший, ніж на дерново-підзолистих. У цілому питома активність ^{137}Cs в листі більша приблизно на 30%, ніж у стеблах.

1. Патица В.П. Агроекологічний моніторинг та паспортизація сільськогосподарських земель / В.П. Патица, О.Г. Тараріко. – К.: Фітосоціоцентр, 2002. – 85 с.

2. Холоша В.І. Проблеми Чорнобильської зони відчуження / В.І. Холоша, В.І. Крупний та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 150 с.

3. Фещенко В.П. Рациональное використання радіоактивно деградованих торфово-болотних та заплавлених ґрунтів : монографія / В.П. Фещенко. – Житомир : Друк, 2006. – 298 с.

4. Шагалова Э.Д. Миграция ^{90}Sr и ^{137}Cs в автоморфных дерново-подзолистых почвах Белоруссии / Э.Д. Шагалова и др. – М.: Почвоведение, 1986. – С. 114–120.

Проведен многолетний мониторинг вертикальной миграции ^{137}Cs по профилю торфяно-болотной почвы, исследовано влияние применения фосфорно-калийных удобрений и цеолитов на коэффициенты накопления ^{137}Cs в сельскохозяйственные культуры.

A long-term monitoring of the vertical migration of ^{137}Cs profile on peat soils, the influence of phosphorous-potassium fertilizers and zeolite on the coefficients accumulation of ^{137}Cs in crops.